

ЗА СОБИРАЧКАТА ДЕЈНОСТ НА ИСТОРИСКИ ИЗВОРИ ВО МАКЕДОНИЈА ДО КРАЈОТ НА 1940 ГОДИНА

Поради своето културно-историско богатство, Македонија од секогаш претставувала област од голем интерес за научниот свет. На територијата на Македонија се менувале големите и значајни култури на старите народи (грчка, римска, византиска), а после нив започнува словенскиот развоток и влијанијата на балканските народи. Периодот на османското владеење оставил рзноврсни пишани извори за животот на македонскиот народ и народностите кои живеат во Македонија. Со слабењето на османската држава, особено од втората половина на XIX век, во Македонија се вкрстуваат интересите на Големите сили, посебно на Австро-Унгарија и Русија, а потоа се јавуваат и јакнат апетитите на бугарската, српската и грачката буржоазија за доминација во Македонија. Оттаму се јавува и зголемениот интерес на овие земји за македонските извори.

Голем број историски извори и други споменици на културата исчезнале во војните кои се водени на наша територија. Непријателите на нашиот народ свесно ги разносувале нашите извори, а од црквите и манастирите ги иставале записите и натписите, со цел да отстранат секаков траг за македонскиот национален живот и култура, како би го докажале своето „вековно“ историско и етнографско право на Македонија.

Одделни библиофили, научници, трговци агенти, конзули, претставници на црквата и луѓе од најразлична професија ја обиколувале Македонија, влегувале по црквите и манастирите и со себе однесувале голем број значајни документи, кои денес се чуваат во одделни културно-научни институции во земјата и странство. Знатен број документи ги уништил забот на времето или немарниот однос и негрижата на оние кои биле должни да ги чуваат.

Во XIX век започнува присобирањето и отуѓувањето на стари ракописи, документи, стари книги и други пишани извори од нашите манастири и цркви.

Први, наедно и најголеми, собирачи на стари ракописи и книги, со научни цели, биле Копитар, Вук Караџиќ и Шафарик. Во 1827 г., Копитар поднел писмен предлог до Виенската дворска библиотека и Владата сите старословенски ракописи на Балканот, од реката Сава до Атос, да се присоберат и сконцентрираат во Виенската дворска библиотека. Според извештајот на проф. Карлајла и д-р Хента, (обајцата библиотекарски пратеници на Кембрицкиот Универзитет) во манастирите на Атос во 1800 година имало околу 13000 грчки, а во Хилендар, Зограф и др. манастири околу 2000 старословенски ракописи.

Предлогот на Копитар не бил примен и старите ракописи останале таму каде што биле, но не за долго.¹⁾

Прв од странските научници кои патувале по Македонија, за приспособање и проучување на историските извори, бил познатиот руски славист и професор на Универзитетот Виктор Григорович. Во 1845 година го посетил Солун каде ја прегледал ракописната збирка на Митрополијата и на австрискиот конзул Миханович. Во Охрид, во главната црква, Григорович нашол 69 грчки и словенски ракописи меѓу кои и две житија на Св. Климент, едно од нив на пергамент. Во Струга нашол повеќе словенски ракописи, меѓу кои еден апостол, напишан 1277 година, и една струшка верзија на Душановиот законик. Во манастирот Слепче нашол 60 ракописи, а во манастирот Трескавец Григорович ги споменува трите повелби кои Стефан ги дал на манастирот. На своето патување по Македонија Григорович прегледал 580 грчки и старословенски ракописи.

Ракописната збирка на Григорович се чува во Румјанцовиот музеј во Москва и во Одеската универзитетска библиотека. Само мал број ракописи тој подарил на Духовната академија во Москва, на Казанскиот универзитет и на Казанската духовна академија.²⁾

После Григорович доаѓале и други Руси на Атос и на Балканот и однесувале стари ракописи и книги во Русија. Арсение Суханов, руски монах, повеќе пати доаѓал во Хилендар и оттаму однел цела кола ракописи во Москва. Неуките хилендарци тоа го дозволувале, надевајќи се на милостина од руските цареви. Руските конзули во Скадар, Призрен, Сараево, Скопје и Битола се јавуваат како собирачи на историски старини од црквите и манастирите во Македонија. Рускиот конзул во Скадар и Призрен — Јастребов, на Српското учено друштво и на Музејот, им предал неколку повелби на Стеван Дечански, антимање на Арсение III, еден старински дрвен крст и 16 монети.³⁾

Вредно е да се одбележи како нашите старини се отуѓувани. Својата тајна за отуѓување ја изнел Григорович на своите пријатели во Прага — на Шафрик и на Палацки. Григорович имал специјално сошиен капут кој го облекувал при влегувањето во црквите и манастирите. Капутот бил поширок отколку што треба и долг до земја. Одвнатре имал само цедови од различна величина и длабина за различните формати на ракописи и стари книги (од рачни до фолио формат). Откако сите тие оригинални полици би ги исполнил со драгоцените ракописи, излегувал и на калуѓерите им го потврдувал нивното мислење дека таму нема ништо, а тие се правдале дека сетò морало да иструли или пак глумците ги изгризале.⁴⁾

¹⁾ Д-р Мита Костић, Како су наше књиге и старине одношене у туђину. Јужни преглед, бр. 1, Скопје 1935 г., стр. 21—27.

²⁾ Ст. Станојевић, Историја српског народа. Извори и историографија, књ. I. Београд 1937 г., стр. 123—127.

³⁾ Д-р Мита Костић, Како су наше књиге и старине одношене у туђину, Јужни преглед, бр. 1, Скопје 1935, стр. 21—27.

⁴⁾ Исто.

Со собирање на ракописи се занимавал и австрискиот конзул во Солун Миханович. Тој присобрал знатен број стари ракописи од XIII—XV век. Неговата збирка од околу 40 ракописи ја откупил Штросмаер за Југословенската академија.⁵⁾

Директорот на Народниот музеј во Белград Јанко Шафарик во 1846 год. и обрнал внимание на српската влада за потребата да испрати способно лице во Стара Србија, Македонија и Албанија, кое за сметка на српската влада, би собирало и купувало стари ракописи.⁶⁾

Српската влада го усвоила предлогот на Шафарик и во Македонија го испратила Стеван Веркович. Тој доаѓа 1850 година и се населува во Серез, со цел да се посвети на националната и пропагандна дејност која му ја доверил Гарашанин. Веркович останал 10 години во Македонија бил во Серез, Драма, Кавала, Солун, Битола, Крушево, Прилеп и во голем број манастири) собирајќи ракописи, стари пари, народни песни и географски и етнографски материјал.⁷⁾

Друштвото Српске словесности го ангажирало Веркович во 1853 година да собира старини во Македонија за негова сметка. Тоа му позајмило 250 форинти за патување по Македонија, под услов сите ракописи кои ќе ги пронајде да ги отстапи на Друштвото по пристапни цени.⁸⁾

Уште во првата година од својата работа Веркович постигнал значајни резултати во истражувачката дејност. На Шафарика му испратил неколку примероци на стари пари, меѓу кои и пара на античкиот град Авдера (Болуистра—Ксанти), од печена земја, што претставувала голема реткост дотогаш непозната на научниците.⁹⁾

Во збирката „Поклони и откупи“ на Државната Архива на СР Србија се наоѓаат доста податоци за истражувачката дејност на Верковича и тоа: попис на стари пари и ракописи испратени до Музејот во Белград, лична преписка со Српската влада и Министерството за просвета, во која се наоѓаат податоци за неговото материјално издржување за пронајдените материјали, и др. Податоци за неговата дејност се наоѓаат и во Архивот на САН во Белград. Верковиќевата збирка ја има откупено Српското учено друштво, а од 34-те ракописи, од кои 20 на пергамент, многу важни за историјата, се продадени на Народната библиотека во Петроград.¹⁰⁾

Познат собирач на историски материјали бил и велешкиот учител Јордан Хаџи Константинов-Џинот. Тој бил учител во Македонија 40 години. Бил во Скопје, Прилеп, Охрид, Елбасан, Дебар, Кичево, Гостивар, Тетово, Куманово, Кратово, Штип, Струмица, Мелник, Неврокоп, Тиквеш, Кукуш и Солун. Неговите патописи со податоци за црковниот

⁵⁾ Ст. Станојевиќ, Историја српског народа. Извори и историографија, књ. I. Београд 1937 г., стр. 123—127.

⁶⁾ Rad Jugoslovenske Akademije, XII, стр. 203.

⁷⁾ Писмо на Стефан Верковиќ, 12. IV. 1852.

⁸⁾ Гласник Друштва српске словесности, 6, 1854, стр. 330.

⁹⁾ Писмо на Стефан Верковиќ, 1. X. 1852.

¹⁰⁾ Ст. Станојевиќ, Историја српског народа. Извори и историографија, књ. I. Београд 1937, стр. 12.

и училишниот живот, за јазикот, археологијата и историјата се објавени во „Цариградски весник“ од 1850—1862 год.¹¹⁾

Во „Цариградски весник“ бр. 142 од 1853 г. на три страници е објавен преглед на 76 ракописи на Јордан Хаџи Константинов-Цинот. Во написот, меѓу другото, се вели: „Јордан Хаџи Константинов-Цинот има засега на своја сопственост над 76 ракописи и споменици, сите напишани на кожа и добро сочувани“.

За неговите ракописи се заинтересирало Министерството за просвета на Кнежеството Србија. На српскиот дипломатски претставник во Цариград Константин Николајевич дадено му е упатство да се поврзе со Јордан Хаџи Константинов за откупување на некои ракописи важни за српската историја. Поголемиот дел од ракописите споменати во дописот на „Цариградски весник“ Цинот ги има отстапено на уредникот на бугарскиот „Цариградски весник“ Александар Екзарх, а некои ги отстапил на српскиот дипломатски претставник К. Николајевич.¹²⁾

Во архивата на Друштвото Српске словесности од 1856—1859 година се наоѓа преписката на Јордан Хаџи Константинов-Цинот со друштвото, во која има и доста податоци за неговата работа врз собирање на историски извори. Голем број ракописи, писма, изводи од разни црквени книги и житија, испити, описи на манастирот Матка, Св. Архангел Михајло и др. разни свои книжевни состави, Цинот ги отстапил на споменатото Друштво. Од таа преписка дознаваме за првите врски воспоставени со Друштвото Српске словесности во 1856 година и за неговата понуда да врши присобирање на стари ракописи важни за српската историја. Друштвото Српске словесности ги откупувало наговите материјали.

И во архивата на Друштвото „Св. Сава“ се наоѓаат низа податоци за историски материјали откупени од српската влада. Трите повелби од Стефана, дадени од манастирот Трескавец 1861 година од страна на манастирските калуѓери, биле доставени до Министерството за просвета во Белград, со молба за нив да добијат едно своно на поклон и да се дозволи еден од нивните монаси да собира милостина за нивниот манастир во Србија.¹³⁾

Српскиот конзул во Битола Д. Боди, со писмо ПОВ № 8 од 6 мај 1889 година, го известува С. Грујич, министер претседник и министер за надворешни работи на Србија, дека поп Спасе Игуменов располага со препис од повелбата на цар Душан дадена на Манастирот; копијата е од натписот на една плоча, откопана во манастирот Св. Спас во с. Дзерзе, на која пишувало како манастирот е сосидан од некој јеромонах во времето на цар Душан и Урош, како управата на тие земји преминала на крал Волкашин и Крали Марко и како тој манастир за владеењето на цар Бајазит бил разорен, а подоцна обновен од Константин

¹¹⁾ Антон П. Стоилов, Български книжовници от Македония 1704—1870, София 1922, стр. 48—53.

¹²⁾ Писмо на Константин Николајевич Попечителству просвете, 11. VIII. 1855 П. Но 92 (Джавен Архив на СР Србија).

¹³⁾ ДА СРС, Совјет Но. 792/1861.

и неговите деца. Покрај извештајот конзулот испратил на увид и надлежна постапка: еден лист испишан на кожа, кој е најден во Кичевската нахија — во Поречките села, два листа хартија со старо писмо, најдени во с. Варош, Прилепско, и препис на еден натпис, кој е испишан на плоча на олтарот во манастирот Трескавец.

Во својот извештај конзулот понатаму вели дека овие три прилога ги има добиено од Лазар Дума, професор на битолската романска, гимназија.

Споменатите материјали предадени се на Српската Краљевска Академија на науките, за што постои и писмо со кое претседателот на Академијата Чед. Мијатовиќ се заблагодарува на претседателот на Министерскиот совет и на Министерот за надворешни работи за истакнатата ревност на битолскиот конзул и бара да се поттикне ревноста на другите застапници да обрнуваат внимание на ваквите работи и за тоа да јавуваат почесто и поопширно.¹⁴⁾

Лазар Дума присобира старини за Српското учено друштво, а за тоа ни зборува и едно негово писмо упатено до М. Веселиновиќ, во кое го известува дека има присобрано неколку ракописи стари од пред 350—400 години но „не сум вешт да ги дешифрирам и прочитам за да ви ја опишам содржината. Сето ова ќе ви го испратам ако најдам некоја добра прилика и ако Вие тоа го побарате“¹⁵⁾.

Некој трговец од Велес му понудил на Белградскиот музеј за откуп 17 стари ракописи, од кои 13 на пергамент, за 50 цесарски дукати.¹⁶⁾

Јанош Алексијевиќ, трговец од Велес, на 16 април 1867 година му понудил на Министерството на Србија 26 стари ракописи на кожа, меѓу кои и една повелба на Стефан Душан, како и повеќе монети стари пари од кои 38 бели и 249 бакарни и бронзени¹⁷⁾.

Стојан Новаковиќ, познатиот српски дипломата и историчар, во своето писмо до српскиот конзул во Скопје Г. Поповиќ го моли да прибира материјали по македонските градови и села.

Голем број архивски материјали за македонското револуционерно движење се наоѓаат во турските архиви. Многу податоци за тоа ни даваат српските конзули во Македонија. Во своите извештаи до својата влада, тие зборуваат за положбата во Македонија, за борбите на четите со турскиот аскер и за заплenuвањето на архивите на Организацијата од страна на турските власти и војската. Така, на пример, во еден извештај меѓу другото се наведува: „Пред неколку дена прилепстите власти ја откриле на варошкото гробје архивата на тамошниот револуционерен комитет. Во архивата е најдено 451 писмо (шифрирани и нешифрирани.) Во канцеларијата на главниот инспектор во Солун се работи ес најголема енергија за дешифрирање и преведување на овие важни документи. Овакви и слични податоци се наоѓаат и во извештаите на другите странски конзули во Македонија.

¹⁴⁾ Дипломатски Архив Београд—фонд Српски конзулат — Битола.

¹⁵⁾ Писмо на Лазар Дума до М. Веселиновиќ, 15. X. 1899 г.

¹⁶⁾ Писмо Друштва Српске словесности, No. 173 од 1857.

¹⁷⁾ ДА СРС — Јанко Шафарик, Попечителству, просвештенија, 19. V. 1859.

Како собирачи на историски извори во Македонија се јавуваат: Константин Димитрије Петковиќ, Љ. Стојановиќ, М. Веселиновиќ, Јордан Иванов, д-р Р. Грујиќ, д-р Тома Смиљаниќ-Брадина, Јосиф Михајловиќ и многу други.

Покрај наведените установи и поединци, со собирање на архивски материјали и други историски извори се занимавале и одделни свештени лица а и самата црква. Најстариот наш црковен собирач на ракописи бил Кирил Пејчиновиќ. Неговата збирка на ракописи не е сочувана после неговата смрт.¹⁸⁾

Многу стари ракописи и печатени книги од манастирите и црквите се уништувани или однесени во Бугарија од бугарското егзархиско свештенство и од бугарските научници. На една седница на Петроградскиот археолошки институт, при крајот на 1900 година, П. Д. Драганов поднел извештај како Бугарите уништуваат по Македонија писмени споменици на грчки и словенски јазик. Ова нешто го потврдил и рускиот археолошки институт во Цариград.¹⁹⁾

Во сочуваната егзархиска архива во Македонија од 1890—1912 година се наоѓаат бројни документи за присобирањето на ракописни книги и други историски материјали од страна на егзархиската црква. Еве неколку примери:

Бугарската митрополија во Скопје, со писмо бр. 154 од 30. I. 1889 год., ги известува потчинетите намесништва да ги присоберат сите стари ракописи од црквите и манастирите и да ги испратат на постојано чување во митрополијата. Текстот на писмото гласи: „Неговото блаженство (Егзарх), со своето писмо од 14 ов. м. под бр. 52, јавува како има во Егзархијата точни податоци за тоа дека некои лица крадат и изнесуваат во странство стари книги и ракописи кои се наоѓаат во некои цркви и манастири. За да не се растураат така немилосрдно овие народни богатства. Неговото блаженство ни нареди да се преземат потребни мерки како би се сочувале сите ракописи, кои се наоѓаат по црквите и манастирите во неговата епархија, во добра состојба, да ги склонат на сигурно место каде ќе бидат обезбедени од уништување и крадење.

Соопштувајќи Ви ја оваа наредба на Неговото блаженство, препорачуваме на архиерејските намесници на Скопската епархија да се заземат заедно со учителите во присобирање на сите стари книги и ракописи кои се наоѓаат по црквите и манастирите во нивната каза, а потоа да ги испратите во поверената ми Митрополија, во која е подготвено место за нивното чување. Овие стари книги и ракописи секогаш ќе бидат сопственост на црквите и манастирите, од каде се земени, а во Митрополијата ќе се наоѓаат само на чување”.

Светиот синод побарал со свое писмо од Пелагониската Митрополија да се испратат сите стари ракописи (два сандака) собрани во Битолската и Охридската епархија, од починатиот митрополит Григориј за библиотеката на Светиот синод во Софија.

¹⁸⁾ Сборник Златарски. Софија 1925, стр. 398.

¹⁹⁾ Д-р М. Костиќ, Јужни преглед, бр. 1, 1935 год.

Министерството за надворешни работи на Бугарија со писмо бара од Пелагониската Митрополија да ги испратат во Етнографскиот музеј, во Софија сите народни везови кои ги оставил митрополитот Григориј.

Скопската бугарска митрополија 1909 година му предала на бугарскиот трговски агент во Скопје разни старини од Марковиот манастир Св. Никола кај с. Сушица во околината на Скопје и тоа: стар бронзен полилеј од 14 век, округла плоча со натпис од Крал Волкашин, 14 крста со еден крст во средината, 3 бронзени чаши во форма на кандило и други предмети. Сите овие работи агентот требало да ги предаде на Музејот во Софија.

Скопската бугарска митрополија, со свое писмо број 1179 од 23. VIII. 1917 година, ги обврзува архиерејските намесници во Скопската епархија да ги присоберат сите стари печати на архиерејските намесништва, црквено-школските управи и манастирските управи, и добро спакувани и попишани да ги испратат во Митрополијата, која ќе се погрижи да ги достави како историски старини за користење на бугарските научници.²⁰⁾

Бугарските окупациони власти од манастирот Св. Никита (Скопска Црна Гора) испратија за Софискиот народен музеј четири ракописни книги од 14 век, со мотивација дека во манастирот не се добро чувани.²¹⁾

Истото тоа го правеле и српските црковни власти. За илустрација би навел неколку примери:

Црковните митрополитски власти во 1922 година во Скопје издадоа наредба да се избришат сите траги по црквите и манастирите во околијата кои сведочат за друга култура, освен српската²²⁾.

При организирањето на црковниот Музеј „Патријарх Варнава“ во Скопје 1937 година, присобран е значаен материјал од црквите и манастирите за споменатиот Музеј. Добар дел од собраниот материјал е испратен на Патријаршијата на српската православна црква во Белград.

Горѓе Ристиќ, клисарот во црквата Св. Спас, во канцеларијата на црквата на 30 август 1939 година пред црковните власти ја дал следнава изјава: „Добро се сеќавам кога по наредба на патријархот на српската православна црква, упатена на овдешниот парох при оваа црква г. Арсеније Шелухајев, спакуван е црковниот музеј во пет или шест големи сандуци и испратен за Београд. Пакувањето го вршев лично јас со г. Тодор Лековиќ“. Ова пакување е извршено 1930 или 1931 година. Сандуците со овие црковни работи, чија тежина не била помала од 500—600 кгр., биле натоварени на една шпедитерска кола па однесени на железничката станица.

По организирањето на црковниот музеј во Скопје, Скопската митрополија, со свое писмо број 3757 од 4 јули 1939 година, се обрнала до Патријаршијата на Српската православна црква во Београд со молба да и се вратат сите црковни предмети собрани од црквите и манастирите во Скопската епархија, испратени од Арсеније Шелухајев.

По преспската со Патријаршијата и одобрувањето на Патријархот, пристапило е во Белград кон издвојување на наведените црковни предмети добиени од Скопје, а спрема сеќавањата на Михајло Пешиќ, протојереј и архиерејски намесник во Скопје, и протојерејот Арсеније Шелухајев. Според записникот, повлечен е извесен број предмети за црковниот музеј во Скопје меѓу кои и знатен број на стари икони, кондила,

²⁰⁾ Писмата се наоѓаат во митрополитските архиви во Архивот на Македонија.

²¹⁾ „Зора“, 1917 година, број 3289 стр. 2.

²²⁾ „Црква и живот“, 1922 г. бр. 5—6.

крстови, бронзени грбови, печати и други предмети. Знатен број предмети останале во Патријаршијата за црковниот музеј во Белград. За скопскиот црковен музеј предметите ги повлекол на 5. II. 1940 година Михајло Пешиќ.

Во записникот за преземањето на споменатите материјали се наоѓа и изјавата на Михајло Пешиќ и Арсение Шељухајев во која се вели: Во библиотеката на Патријаршијата се наоѓа приличен број ракописни и печатни книги кои се од таму пренесени, а меѓу нив треба да биде и една од необична вредност — „Парусија на манастирот Св. Јован Бигорски”, која, на жалост, засега не можеше да се пронајде во библиотеката. Во Сремски Карловци, во патријаршискиот двор треба да се наоѓаат околу два кожни сандука со старата Егзархиска Велешко-Дебарска архива и сметаат дека овие работи треба да се вратат на Епархискиот црковен музеј, т. е. на патријархот Варнава во Скопје²³).

Со овој краток преглед на истражувањата на историските материјали и други извори за македонската историја, немам намера да дадам еден целосен поглед на оваа дејност во минатото, туку само еден дел што е обработен врз основа на сочувана документација која се наоѓа во одделни културни институции во земјата.

К. Пејров

НИЗ ХРОНИКАТА НА ЗНАЧАЈНИТЕ СПОМЕНИЦИ ВО РИМ

Некои од најстарите римски споменици во разбирлив сооднос се поврзани со историските настани што заслужуваат внимание. Не станува збор само за градежната, уметничката и естетската историја на тие споменици, ами и за еден сплет на воени и политички, па и споменички, настани како на вистинска сцена. Можеби оваа околност произлегува од фактот дека други споменици не се зачувале до наше време, или пак, токму, овие споменици имале и најзабележлива историја, па и настаните најбурно поминувале низ нив.

Секако дека вонредно интересна сцена на историските настани претставува Хадријановиот мавзолеј во Рим, сега познат како Кастело Сант Анцело. Денешната кружна градба со фортификациони градобрани се наоѓа во средиштето на еден квадратен бастион, а уредениот простор е наменет за Уметничкиот и Војниот музеј, за Музејот на римската историја и Музејот на историјата на Кастелот. Тука се изложени збирки на оружје од различни епохи, други воени експонати, слики, стукоекорација и скулптура предимно од времето на ренесансата.

Првобитната градба била започната 138 година, шест дена пред смртта на императорот Хадријан, со име *Moles Hadriani*, а завршенас е во 139 година од императорот Антониус Пиус. Во овој мавзолеј бил закопан Хадријан и членовите на неговата фамилија, а подоцна и други императори¹).

Хадријановиот мавзолеј го задржал карактерот и значењето на царска гробница се некаде да крајот на III век. Меѓутоа, настаните од IV и V век што ја потресоа Римската империја се одразија и врз мав-

²³) Документите се чуваат во Архивот на Македонија — Скопје.

¹) 161 година тука е закопан Антониус Пиус; 180 година Марко Аврелиј; 192 година Комодус; 193 година Пертинакс; 211 година Септимиус Северус; 217 година Каракала.